

СВЕТЛАНА НАНЧЕВА*

ДИДАКТИЧЕСКИ МОДЕЛИ НА Д-Р ПЕТЪР БЕРОН И ЯН АМОС КОМЕНСКИ: ВИЗИИ ЗА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ НА УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И НЕГОВОТО СТРУКТУРИРАНЕ

Abstract: The article highlights some didactic aspects of Dr. Peter Beron's work "A Primer with various instructions", especially the vision and concept of the educational content and the picture of the world that it builds. The development of the didactic ideas of Dr. Peter Beron is followed, and a parallel is also drawn with the ideas and didactic structures of the classic development of Jan Amos Comenius "The Sensory World in Pictures"..

Keywords: Peter Beron; natural sciences; Darwinian and Neo-Darwinian theory of evolution; Intelligent Design theory.

Въпросът за учебното съдържание на базовото училищно образование, неговото структуриране и артикулиране е един от трите ключови въпроса на дидактиката от нейното създаване досега. Той става особено актуален в моменти на криза на образователната парадигма, които винаги са свързани с дълбоки промени във всички сфери на обществения живот, и в които се извършва трансформация на образователния модел. Днес, в 21 век, образованието в глобален мащаб отново трябва да намери отговор на въпроса „Какво трябва да се учи?“, адекватен на постиндустриалното общество с характерните му особености: постоянно нарастващ обем информация, засилена и неравномерна динамика на промени във всички области на живота, нарастваща неопределеност на близката и по-далечната перспектива.

Същият въпрос – „Какво и как трябва да се изучава в училище?“ – е стоял преди 200 години и пред българските възрожденски просветители, в епохата на преход към индустриално общество и светско образование, в условията на чужда държавност и забавено културно развитие. Плеяда забележителни българи – интелектуалци, предприемачи и просветители, успяват за около 20 години да формират концепция и практика на национално светско образование, и с лични ресурси и общностна подкрепа да реализират необходимата образователна трансформация. Този феномен – изграждането на устойчива основа на българското светско образование от и чрез недържавни структури и средства, като че ли не е оценен все още по достойнство.

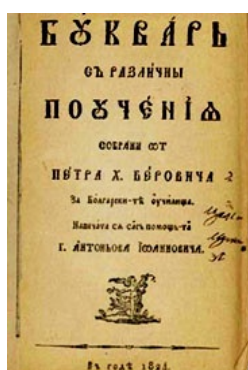
Една от важните фигури в този процес е д-р Петър Берон, чиято роля и принос в образователната сфера според нас е недостатъчно изучена и оценена. Български предприемач и учен, автор на издадени научни трудове на френски и немски език, спомоществовател на дузина училища в широкото българско културно пространство, той е и създател на учебно съдържание и

* Педагог, учител на учители, София. Email: nancheva@abv.bg

застъпник на иновативни методи в образованието. „Буквар с различни поучения” на Петър Берон не е просто един учебник – това е неговата непрекъсната развиваща се визия за учебното съдържание и за картината на света, която училището да предава на децата. Тази картина на света е нова, модерна, това е научно-философска картина, която Берон се опитва да изгради и чрез научните си трудове, картина на цялостния, взаимосвързан физически и метафизически свят. Задачата е обемна и сложна, и отнема повече от 20 години от неговия живот, в които той изгражда своята „Панепистемия” – Всенаука, и успоредно с това изгражда нейния дидактически образ чрез Буквара.

1.

Прижизнени издания на „Буквар с различни поучения...” на д-р Петър Берон: хронология, особености, развитие на дидактическия модел

Фигура 1. Корица на първото издание на Буквара на Петър Берон, 1824 г.

През 2014 година, когато се навършиха 190 години от издаването на „Буквар с различни поучения...” на д-р Петър Берон, широко известен като „Рибен буквар”, в медиите бе проследена една интересна история, свързана с него. На 10.10.2014 г. тогавашният директор на Националния литературен музей Катя Зографова съобщи, че оригинален възрожденски екземпляр на Рибния буквар е изчезнал от колекцията на музея. Във връзка с това от тогавашният заместник-министър на културата Боил Банов бе назначена незабавна ревизия на музейния фонд. В резултат на намеса на Главна дирекция „Национална полиция”, сектор „Културно-исторически ценности”, за няколко дни бяха открити не само „изчезналият” екземпляр на книгата, но и два други възрожденски екземпляра, при това от различни издания. Така известните възрожденски екземпляри на Рибния буквар, съхранявани в България, надхвърлиха 100 бр.

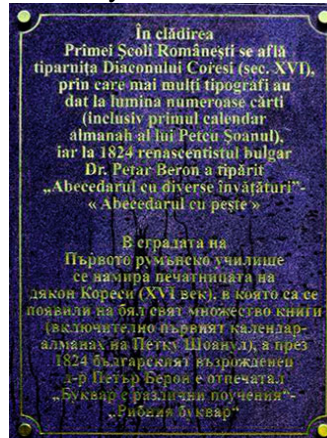
Въпросът за това, колко и какви са всъщност прижизнените (възрожденски) издания на Рибния буквар на д-р Петър Берон, не е само формално-библиографски, той има съдържателно педагогическо и дидактическо измерение. Първоначалният текст на Буквара (1824) е създаден от Петър Берон на около 25-27-годишна възраст (годината на раждане на Петър Берон не е уточнена със сигурност, но е между 1795 и 1799), когато той все още няма достатъчен житейски, педагогически, научен и предприемачески опит, но има желание и интенция за промяна на актуалния тогавашен образователен модел, основан на килийното училище. Не е чудно, че при решаването на тази задача той в голяма степен взаимства модела на Буквара от гръцки образец – „Еклогар” на Димитриос Дърварис (), тъй като гръцките училища в

този момент активно се трансформират в светски и използват прогресивната взаимоучителна метода (Бел-Ланкастеров образователен модел). Забележително е обаче, че почти две десетилетия след първоначалното издание, което дори не е посрещнато твърде положително в образователните среди, в продължение на 20 години Петър Берон се връща към Буквара и отново и отново го преработва, като премахва елементи и добавя нови, и това, което добавя, е резултат и есенция на неговите разностранни научни занимания. Така Букварът постепенно все повече се отдалечава от гръцкия си прототип, и придобива все повече характеристики на авторски учебник, основан на оригинални авторски възгледи и представи за съдържанието, организацията и целите на образованието на децата в светските училища.

Първото издание на „Буквар с различни поучения”, което често се нарича “оригинал”, излиза през 1824 година. Установено е като факт, че книгата е отпечатана в Брашов, макар че в самото книжно тяло не е посочен нито градът, нито печатницата. В град Брашов е работила известната тогава печатница на дякон Кореси, тя се е помещавала в сградата на първото румънско светско училище, в двора на брашовския православен храм „Свети Николай”. Понастоящем там се намира музеят „Първо румънско училище”, и старата печатарска преса е част от експозицията. През 2016 година по инициатива на Българското посолство в Румъния в музея беше поставена паметна плоча на румънски и български език, посочваща, че през 1824 година тук е бил отпечатан „Буквар с различни поучения” на българския възрожденец Петър Берон. За отпечатването помага българинът Антон Пан (Антон Панов, Антон Йоан Камбуроглу, Anton Pann) – писател, фолклорист, музикант (интересен факт е, че той е автор на музиката на песента по стихове на Андрей Мурешану „Deșteaptă-te, Române!” – „Събуди се, румънецо!”, 1848, която от 1990 г. става химн на Република Румъния), който по това време е главен учител в първото румънско светско училище.

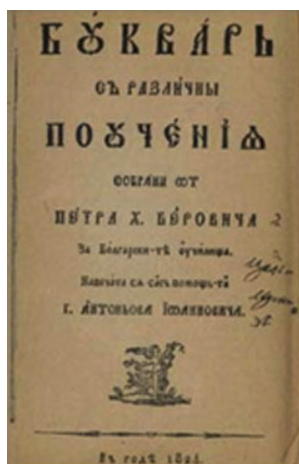

Фигура 2. Отец Василе Олтян - директор на музей " Първо румънско училище" в град Брашов, Румъния, показва запазената до днес печатарска преса, на която е отпечатано първото издание на Рибния буквар

Фигура 3. Паметна плоча, посветена на д-р Петър Берон, в първото румънско светско училище

Изследователят Росен Петков, автор в сайта „Българска история” и проекта „За старите книги и компютърните изкуства”, в своята статия „Някои любопитни факти за оформлението на Рибния буквар – хартия, шрифт, илюстрации и отпечатване” отбелязва някои интересни факти относно външния вид на изданието. Така например, той сравнява визуално румънски буквар, издаден през 1822 г. в гр. Сибиу, в печатницата на фамилията Барт, с първото издание на „Буквар с различни поучения”, и намира силна прилика между тях: „...и двата буквара са с еднакъв формат (8-ка), печатани са на еднаква хартия, ползват почти еднакви шрифтове, т.нар. стара/църковнославянска кирилица (има малки разлики) и страниците изглеждат оформени почти еднакво.” От тук Р. Петков прави извода, че „...младият Петър Берон вероятно е разглеждал и възмущавал част от структурата на съществуващите вече румънски буквари.” Наистина, приликата в печатното и книговезкото изпълнение на двете книги е очевидна. Вероятно една от причините за това е, че печатарското дело тогава не е позволявало твърде голямо разнообразие при „предпечатната подготовка” (шрифтове, формат и оформление на страницата и т.н.) и при отпечатването (хартия, изпълнение на корица и т.н.). Същевременно сходството в структурирането на учебния материал на страниците с азбуката и сричките в двете учебни пособия показва, че Петър Берон наистина е познавал румънската учебна книжнина, предвид факта, че от 1823 г. той е частен (домашен) учител на децата на българския търговец Антон Иванов (Йованович), и се интересува от учебни книги, които да използва в работата си. Антон Йованович, който симпатизира и благодетелства младия Берон, е финансирал издаването на „Буквар с различни поучения” – изданието не е евтино за времето си, то е изпълнено на ръчно правена ленено-конопена хартия, която се изработва от парцали, и е качествена и устойчива на времето, но е доста скъпа.

Фигура 4. Буквар с различни поучения, П.Берон, 1824, Брашов

Фигура 5. Букован (Румънски буквар), Иван Барт (Johann-Andreas Barth), 1822, Сибиу

Фигура 6. Страницата с азбуката на Буквара на Петър Берон, 1824 г.

Фигура 7. Страницата с азбуката в румънския буквар от 1822 г.

Фигура 8. Приложение с илюстрации към първото издание на Буквара на Петър Берон

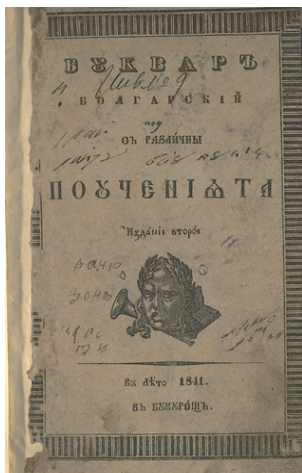
Първото издание от 1824 г. на „Буквар с различни поучения, събрани от Петра х.Беровича за българските училища“, както е пълното заглавие на творбата, може да бъде разгледано онлайн в Дигиталния архив на Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ (в този ресурс са публикувани дигитални версии на всичките 7 издания на произведението), а също така в ресурса „Световна дигитална библиотека“ (World Digital Library), проект на Библиотеката на Конгреса на САЩ. Първото издание съ-

държа 146 страници, от които първите 11 са титул и предговор, а последните 4 са обръщения към читателите, и има приложение от 3 дълги разгъваеми листа с 12 номерирани изображения, които илюстрират съответни статии от Буквара: (1) маймуна, (2) слон, (3) носорог, (4) таранд (северен елен), (5) бобър, (6) крокодил, (7) речен кон (хипопотам), (8) камилско птиче (щраус), (9) жерав, (10) шарк (щъркел), (11) кит, (12) делфин. Съдържанието на книгата е структурирано в 8 раздела: Буквар (граматика), Молитви, Добри съвети, Умни ответи, Басни, Различни истории, Физически сказания, Аритметика. Като цяло тази структура се запазва във всички последващи издания, като се променя обемът и съдържанието на отделните части. Частично структурата, както и част от текстовете в разделите „Добри съвети“, „Умни ответи“, „Басни“, са заимствани от популярния тогава учебник на гръцкия

просветител и педагог Димитриос Дърварис (*Δημήτριος Δάρβαρις, 1757-1823*), наречен „Еклогар“ (*Εκλογάριον, Виена 1820*). Това заимстване, по общо мнение на изследователите на Буквара, не намалява неговата оригиналност и значение като цялостно оригинално и новаторско произведение в няколко посоки. Първо, Букварът е практически първата българска печатна книга на разговорен (простонароден) език. Преди това подобен опит прави Софроний Врачански с „Кириакодромион“ („Неделник“), създаден през 1806 година, но това произведение е написано все пак на смес от разговорен и църковнославянски език. Бероновият Буквар максимално избягва църковнославянския език и стил – това е свързано с педагогическите и дидактическите възгледи на Берон относно ползите от образованието и необходимостта от неговата прагматична насоченост, и цялостното му дистанциране от религиозно-образователния модел. Преведените от гръцки поучителни миниатюри и авторските кратки научно-популярни разкази („Физически сказания“) са написани на актуалния говорим език, с присъщите му турцизми, русизми, диалектизми (в редица случаи Берон дава в текста синоними на термини и названия на няколко езика). По оценки на филолози и историци на българския език, Беровият буквар има определен принос към оформянето на новобългарския книжовен език. Също така, Букварът, заедно с изданието същата 1824 г. „Псалтир“ на букурещките българи Полизов, Бакалоглу и Попович, е една от първите илюстрирани възрожденски печатни книги, при това илюстрациите в книгата не са просто декоративен елемент, а са свързани с текста и подпомагат разбирането му. Но най-важния принос на Беровия Буквар е, че това е първата българска учебна книга, предназначена за „широка употреба и обща полза“, както казва самият автор, и в това си качество творбата има ясен приоритет и място в българската история. Предговорът на Буквара представлява емоционално изложение на визитите на автора за училищното образование: за учебното съдържание, организацията на заниманията, възпитанието на подрастващите, наказанията, ролята на учителите. Заключениеното обръщение към читателите, също така емоционално, описва идеи за издаване на поредица учебни книги на български език: *„Трѣбова да се силем колѣко е възможно да са щамбосат доста книги на нашият язык за научението нашего народа, заѣщо стига как са намира от толкози время в темнота без наука“*.

Новоизданието Буквар се приема нееднозначно в българските просветителски кръгове. Известният учен Юрий Венелин в своята книга „Древните и сегашни българи“ дава висока оценка на творбата: *„Аз не съм видял нито един руски буквар, който по достойнство може да се равнява на тая книжка, която е много поучителна“*. Сред българските просветни дейци обаче подчертано светското съдържание и твърде скромното присъствие на религиозни текстове буди скептицизъм, и книгата не добива широка популярност в българските училища, на които тепърва предстои трансформацията към светско съдържание и нова организация на обучението. Междувре-

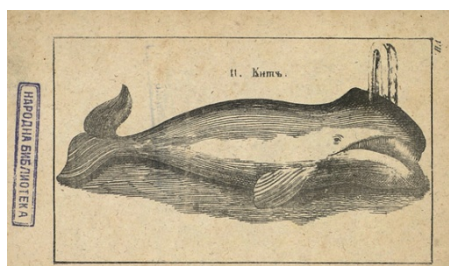
менно самият Петър Берон, който е още в началото на жизнения си път, с благословията и спомоществователството на Антон Йованович приема ново предизвикателство: той заминава за Германия като придружител на своите частни ученици, и записва там да следва медицина. В следващите около 15 години Петър Берон като че ли се отдалечава от образователното дело, изграждайки успешна кариера на лекар и предприемач – защитава с отличие докторска степен по медицина, създава своя лекарска практика, участва в редица стопански начинания като съдружник и акционер, натрупва опит и капитал. Завръщането му към дидактиката и просветното дело става в началото на 1840-те години, когато той започва усилено да се занимава с научни изследвания – със задълбочаването си в естествените науки Берон развива и визиите си за учебното съдържание, които отразява в следващите издания на Буквара, б на брой. Паралелно в българското културно пространство се развиват идеите и практиките на светското образование: през 1835-1840 година се разкриват няколко светски училища в различни градове, основаващи се на дидактически идеи и принципи, близки до тези, които Петър Берон излага в предговора си към Буквара. На фона на тези промени Букварът става актуален и като методическо ръководство, и като учебно пособие. Изследователят на д-р Петър Берон, Иван Алексиев пише за това: „...В трудно изброимите възторжени публикации за историята на „Рибния буквар” и на възрожденското образование не открих обяснение и на странния факт, че от 1824 до 1841 г., т.е. за 17 години, този буквар има само едно издание, а след това през 1841-1862 г., т.е. за 21 г. (почти същата продължителност като първия период) – шест издания, сиреч средно на четири години едно издание! Във връзка с това отбелязвам мнението на съвременника д-р Иван Богоров, публикувано през 1858 г. в списание „Български книжици“: „[...] испращат им армаган от Брашов Рибний буквар. Ти го приеха с голяма радост и като го прочетоха, поревна им ся да го воведат в някои училища да ся научат синовете им. Обаче тая книжка можя да направи малко преобразование в учението, что нямаше вътре църковни тропаре, и на много места ся разгласи как непотребна, та Рибний буквар не можя да замести Наустницата.”

Фигура 9. Второ издание на Буквара, 1841

Второто издание на „Буквар с различни поучения за българските училища” излиза през 1841 г. в Букурещ, в печатницата на Питар Захари Каркалеки. Интересно е, че името на автора е премахнато от заглавието („... Дали заради обидата от мнението на училищните настоятели в Котел за първото издание, дали защото Берон вече става европейски учен и не желае името му да стои на буквар?” – пита Р.Петков). Премахнати са също предговорът и заключителното обръщение

към читателите – вероятно зрелият д-р Берон не смята за уместна юношеската емоционалност, с която са написани тези послания. Останалото съдържание и структурата му са практически непроменени; промените са в печата, дизайна и графиката. Хартията на второто издание е вече машинно произведена, валцована памучна хартия; различен е печатният шрифт, което допринася за по-добрата четивност, особено в раздела „Аритметика” – графиката на цифрите е значително подобрена спрямо първото издание и се доближава до съвременната, шрифтът е по-едър. Най-много са променени приложените илюстрации: изображенията са нови, значително по-детайлни, страниците с тях вече не се разгъват, както в първото издание, а са с формата на книжното тяло, и изображенията на животните вече са по 1 и по 2 на лист. Новите илюстрации са литографии на Луи Г. Венрих, Букурещ.

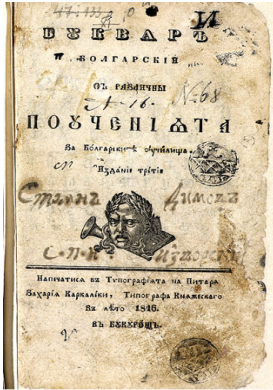
Фигура 10. Илюстрация от Второ издание на Буквара - Кит

122.					
ОУМНОЖЕНИЕ					
10.					11
1	по 1	1	5	по 5	25
2	по 2	4	5	по 6	30
2	по 3	6	5	по 7	35
2	по 4	8	5	по 8	40
2	по 5	10	5	по 9	45
2	по 6	12			55
					605

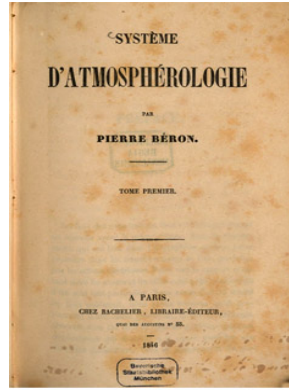
Фигура 11. Второ издание на Буквара, фрагмент от раздел Аритметика

Съдържателните промени в Буквара започват от **Третото издание**, Букурещ, 1846. Обемът на текста е увеличен с 13 страници, с които е разширен разделът „Физически сказания”, а именно темата „Воздушни явления”, която вече заема 15 страници срещу 2 страници в предходните издания. Докато през 1824 г. в Буквара съвсем накратко и елементарно се разглеждат някои атмосферни явления, като образуване на облаци, дъжд, град, вятър, сняг, роса, гръм, светкавица, в изданията от 1846-1850 година Петър Берон представя своите теоретични разбирания за физиката на атмосферата, до които е достигнал в процеса на научните си занимания. Описан е кръговратът на водата, въвеждат се термините „химически съединения”, „кислород”, „азот”, „барометрат” (барометър) и как той помага да се познава „ако ще вали или не”; обясняват се метеорологични процеси - образуване на ветрове и бури, град, слана и т.н., говори се за атмосферно електричество; въвежда се терминът „океан” („по-големите морета на горещат пояс на земята”). По това време д-р Петър Берон е бил увлечен от тази тематика; през 1846 г. на френски език в Париж, е отпечатан първият му естественонаучен труд – „Система на атмосферологията” (*Système d'atmosphérologie*). Книгата не остава незабелязана, през следващите години съобщения за нея се появяват в редица западноевропейски издания и дори в „Аналите” на Чилийския университет в Сантяго де Чили. Забележително е също, че в края на творбата е даден списък на библиотеки и институции, където тя е изпратена – в

списъка са библиотеката на Ватикана, на Константинополската патриаршия, на Светия Синод в Атина, архиепископите на Париж, Виена, Брюксел, Мадрид, Амстердам, Москва, Киев, Търново, Преслав, Белград, както и адмиралтействата на Лондон, Париж, Санкт-Петербург, Константинопол. Сравнение на текстовете показва, че третото издание на Буквара на Петър Берон на практика съдържа популярно изложение на неговия метеорологичен трактат – възможно е той да е работил успоредно по двата текста, научния и учебникарския.

Фигура 12. Трето издание на Буквара, 1846

Фигура 13. Корица на "Система на атмосферологията" на френски език, 1846

Фигура 14. Последна страница от "Система на атмосферологията" с указание къде са изпратени екземпляри

Фигура 15. Четвърто издание на Буквара, 1847

Третото, Четвъртото (1847) и Петото (1850) издание на Буквара са идентични по своята структура и съдържание. На кориците и титулните страници на 4-тото и 5-тото издание има подвеждащи надписи: на четвъртото издание (от 1847 г.) пише „Издание третие”, а на петото издание (от 1850 г.): „Издание четвртие”.

Не сме срещали хипотези за причината за тези надписи – дали се дължат на грешка, или авторът започва да брои изданията на Буквара отначало от изданието от 1846 година? Така или иначе, на следващите издания вече липсва надпис за тяхната поредност. Илюстративният материал се запазва в същия обем и вид, като някои илюстрации са обърнати на 180°. При сравнение на сканираните копия в Дигиталния архив на Националната библиотека „Св.св.Кирил и Методий” изглежда, че като качество на печата четвъртото издание е по-добро от петото: шрифтът е по-четивен, абзаците са по-добре композирани и отделени един от друг, цифрите на номерацията на страниците и в раздел

„Аритметика” са по-едри и с по-добра графика, печатът на илюстрациите-литографии е по-прецизен, с повече детайли. И двете издания са реализирани, както и предходните, от печатницата "Захария Каркалеки и Син" в Букурещ, която до своето закриване през 1850 г. е отпечатала общо 15 български книги, в това число и Буквара на Хаджи Найденов (Йоанович) от Татар-Пазарджик. Екземпляри от тези две издания се съхраняват в няколко музея в България, включително в Котелския музей на българските възрожденци (издание от 1847), Националния музей на образованието в Габрово (издание от 1847) и в Националния литературен музей (издание от 1850 – това е третият Буквар, открит при инвентаризацията през 2014 г.).

Фигура 16. Шесто издание на Буквара, 1856

Шестото и седмото издание на Буквара, от 1856 г. и 1862 г., са отпечатани в Цариград, в печатницата на Тадей Дивичианов (който печата и "Цариградски вестник" на Иван Богоров, Александър Екзарх и Тодор Бурмов). Шестото издание от 1856 г. бележи следващ етап в развитието на Бероновите идеи и респективно в авторската и редакторската му работа върху творбата. Оформлението на книгата отново се променя, използван е различен шрифт, с още по-опростена графика, увеличен е кегелът му. Илюстрациите в новото издание вече не са отделени в приложение в края на книгата, а са в текста, и броят им е значително увеличен. Освен изображения на животни се появяват изображения на растения, кафето и тютюна.

Обемът на книгата нараства още, поради появата на нови раздели и текстове и преработката на стари:

- В раздела „Физически сказания” са оставени само статиите за растенията от предходните издания, към част от които са добавени илюстрации;

Фигура 17. Страница от Шесто издание на Буквара с илюстрация

- След него се появява раздел „Свещена история”, в който под формата на въпроси и отговори се разглежда Сътворението – създаването на Света и Човека;
- Непосредствено след това са добавени Десетте Божии заповеди;
- Следва нов раздел, наречен „Кратко съставление из Землеописанието за децата” – изключително интересен авторски текст на Петър Берон, представящ ключови елементи от географията под формата на въпроси и отговори. Ще го дадем цяло, той е наистина кратък:

В. На колко части се разделя Земята, на която седиме?

О. Земята се разделя на пет части: (1) Европа, (2) Азия, (3) Африка, (4) Америка, (5) Океания.

В. В коя от тия пет части се намира България?

О. България се намира в Европа, която е най-малка, но най-плодоносна и най-просвещена част на Земята.

В. Кои са реките в България?

О. В България са реките тези: (1) Дунава, която идва от земята влашка, (2) Лом, (3) Огоста, (4) Витуша, (5) Искр, (6) Осем, (7) Янтра, (8) Камчия, (9) Нишава, (10) Струмница, (11) Марица, (12) Тунча и други малки, освен Дунава, който има голямо корабоплаване.

В. Кои са първенствующите Градове в България?

О. Първенствующите градове в България са тези: Видин, Никопол, Свищов, Русчук, Силистра, Шумен, Разград, Джумая, Търново, Ловец, Плевен, Вратца, Берковица, Пирот, София, Кюстендил, Скопие, Самоков, Пазарджик, Филипопол, Карлово, Казанлък, Ески-Заара, Сливен и други с окръжните си села.

Макар и кратък, този текст е много информативен. В него е употребен терминът Океания, отговарящ на най-новите географски разбирания; изброени са 12 реки и 24 града, показващи представите на Берон и на възрожденските дейци за българското географско и културно пространство, и е посочено, че България се намира в Европа – не на Балканския полуостров, не в Османската империя, а „в Европа, която е най-малка, но най-плодоносна и най-просвещена част на Земята“.

- Следва разделът „Естествена история за Човека“ – това е бившият раздел „Човек“ от предходните издания, с ново заглавие;
- След него идва нов раздел „Естествена история“, в който са обособени описания на животни – 42 на брой, от които 6 са от предходните

— 144 —

ТАБЛИЦА ОУМНОЖИТЕЛЬНАА.

1	1	1	5	5	25
2	2	4	5	6	30
3	3	6	5	7	35
4	4	8	5	8	40
5	5	10	5	9	45
6	6	12	5	10	50
7	7	14	6	6	36
8	8	16	6	7	42
9	9	18	6	8	48
10	10	20	6	9	54
5	3	9	6	10	60
5	4	12	7	7	49
5	5	15	7	8	56
5	6	18	7	9	63
5	7	21	7	10	70
5	8	24	8	8	64
5	9	27	8	9	72
5	10	30	8	10	80
4	4	16	9	9	81
4	5	20	9	10	90
4	6	24	10	10	100
4	7	28	10	100	1000
4	8	32	10	1000	10000
4	9	36	10	10000	100000
4	10	40	10	100000	1000000

Фигура 18. Таблица за умножение от Шесто издание на Буквара

издания, а 36 са нови. Прави впечатление подборът на животните: представени са диви (лъв, вълк, рис) и домашни животни (кон, крава, муле); бозайници, птици (бухал, орел), влечуги (змия) и земноводни (крокодил, костенурка), риби (риба тон, съомга, бакаляр, риба меч); познати местни животни и екзотични животни (щраус, носорог); мъжки и женски екземпляр (лъв и лъвица). Към описанието на всяко животно има заглавна илюстрация. За съжаление, описанието на кита и изображението му са отпаднали в тази редакция. Самите описания са променени спрямо предходните редакции, добавена е информация за местообитания на животните, и самите описания са по-научни, съдържат повече факти;

- Математическият раздел, който завършва Буквара, е наименован вече „Кратка числителни-

ца” и започва с диалог между учителя и ученика, като първият въпрос е: „Що са числа?” За разлика от предходните издания на Буквара, в които този раздел съдържа само примери за четирите основни аритметични действия, без никакви обяснения, в новата редакция учебното съдържание е изложено във формата на разговори между учителя и ученика, които обясняват как се извършват съответните действия и заедно решават примери. Дадена е и таблицата за умножение, която липсва в предходните издания, в оригинално изпълнение, вероятно съставена от самия Берон. Разделът съдържа и методически бележки – кратки указания за това как да се преподават четирите аритметични действия, с примери, и завършва с „любопитно четиво” – как са обозначавали „старите българи” числата чрез букви.

Фигура 19. Статия от Седмо издание на Буквара с илюстрация, Лястовичя рѣба

Седмото издание от 1862 г. не се различава много от шестото по типографските си качества и оформление. Има дребни промени, например, в шестото издание заглавията на подразделите са написани изцяло с главни букви, а в седмото – само с начална главна (по мое мнение, за учебни цели първият подход е по-удачен). Има обаче нови съдържателни промени – увеличава се още разделът „Естествена история”. Описанията на животни са вече 54, отново с илюстрации към всяко. Новите животни са: „козочамила” (лама), дива свиня, „оклопник” (броненосец, заменя костенурката от предишното издание), папагал, врабче, лястовичка, сокол, гарван, райско птиче, пчела и пчелна царица, буба или коприногъсеница, „илан бълъ или змеина риба”, „птичя риба”, „лястовичя риба”. Стремелът на автора очевидно е да обхване всички класове на

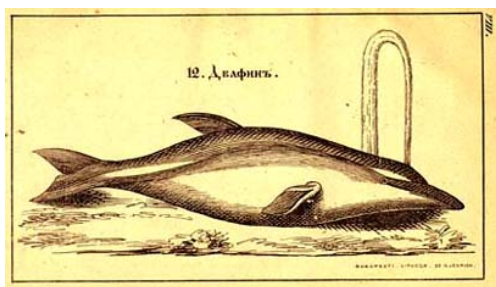
животинския свят, затова в седмото издание са добавени предимно насекоми, птици и риби. Изборът на конкретни представители на тези видове също е интересен и показателен за дидактическата концепция на автора: от една страна са представени животни, които се срещат по нашите земи и играят определена роля в поминъка, стопанството и живота (дива свиня, пчела, копринена буба, врабче, лястовичка), а от друга страна са включени екзотични животни, които не живеят в познатия на българина свят – броненосец, лама, папагал, летящи риби.

Иван Алексиев пръв отбелязва в статията си „Колко са изданията на Рибния буквар” и защо той наистина е рибен”: „Огромната част от публикациите по темата за „Рибния буквар” се занимава единствено и само с първото му издание. Мнозинството от авторите не споменават НИЩО за евентуални промени в следващите издания...”. По-нататък той посочва двама изследователи на Берон, които са описали добросъвестно промените

в съдържанието на Буквара: К.Възвъзова-Каратеодорова, която прави описание на най-съществените промени от библиографско гледище, и Цоло Тачев, който разглежда промените в Буквара от позициите на историк на биологията. Тези описания и анализи са много ценни за проследяването на развитието на научните възгледи на Берон. Не сме срещали обаче педагогически анализ на трансформациите на дидактическата структура на Буквара, който все пак е учебник, с предназначението да служи като пособие за децата в училище. Погледнато от тази гледна точка, последното издание на Буквара е съвсем различен продукт от първоначалната версия: то вече е истинска учебна книга, *енциклопедична христоматия*, засягаща всички най-важни области на живота:

- **Функционална грамотност** – първи раздел на Буквара, който започва с Азбуката, преминава през сричкването, и разглежда основните части на речта и словообразователни модели;
- **Морал, житейска мъдрост и ценности** - разделите „Добри съвети”, „Умни отговори”, „Басни”, „Разни истории”, молитвите, Десетте Божии заповеди. Важно е да се отбележи, че включените в Буквара религиозни текстове не представляват завръщане към образователната парадигма на килийното училище, а са обвързани с възпитателния и ценностен аспект на обучението. Същевременно, всички тези текстове са подредени така, че да образуват с нарастваща сложност за четене;
- **Цялостна научна картина на света**: сътворение, функциониране, живот – разделите „Физически сказания”, „Свещенна история”, „Естествена история”. Тук религиозните и научни представи за света се преплитат, което е характерно за времето, в което твори Берон;
- **Математика** – раздел „Кратка числителница” с обяснения на четирите основни действия, решени примери за всяко от тях и таблицата за умножение.

Премахването на емоционалния предговор от първото издание, който излъчва юношеска самоувереност, че дава рецепта за „правилното”, успешното преподаване, е свидетелство за педагогическа зрялост на автора, който разбира, че успешният педагогически подход е да довери на учителите да преценят как най-добре да организират учебния процес. Същевременно, в част от по-новите текстове Берон използва похвата на диалога („Кратко Землеописание”, „Кратка числителница”), който звучи актуално и днес, и който представлява един сценарий за протичане на урока. Този елемент ни дава насока за хипотеза, че е възможно в периода на научните си занимания Берон да се е запознал и с дидактическа литература – ще развием тази хипотеза по-нататък в изложението.

Фигура 20. Делфин, Четвърто издание на Буквара

В изследване за Рибния буквар не бихме могли да подминем и въпроса, защо все пак той е наречен „Рибен”. Иван Алексиев, който е направил интересно проучване по тази тема, казва в цитираната вече статия: *„Битуващите от години в историографията разнообразни версии за произхода на популярното име „Рибен буквар” не се основават нито на първичен документ, нито на що-годе достоверен спомен. Тъй като тези версии се свързват единствено с разположението някъде в буквара (от предната до задната корица ...) на морските бозайници делфин, кит или едновременно на кит и делфин, а дори в съвременни научни и енциклопедични издания те са определяни като риби, автори на многобройни публикации иначе правилно изтъкват, че китът и делфинът не са риби, но пък неправилно внушават, че в Бероновия буквар няма сведения за риби. Напротив, в шестото и седмото издание на буквара са представени общо седем вида риби!”* Съгласяваме се напълно с Иван Алексиев по факта, че няма нито един известен екземпляр на Буквара, който да има изображение на кит, делфин или риба на някоя от **кориците** (предна, задна, от външната или вътрешната страна), както и за това, че засега най-ранният известен източник, документиращ това име, е вече цитираното писмо на д-р Иван Богоров от 1858 година, и е логично да се приеме, че названието „Рибен буквар” се е появило във връзка с изданията от 1841-1856 година, когато интересът към книгата нараства. Ще си позволим тук да изкажем една хипотеза. Често читатели, разглеждайки нова книга, започват да я разлистват отзад напред. Ако гледаме изданията на Буквара по този начин, винаги първото изображение, което ще видим, е делфинът. Това важи за всички издания без седмото, от 1862г., в което последното изображение е на „лястовичя риба”, но тъй като писмото на д-р Иван Богоров е от 1858 г., очевидно името „Рибен буквар” се е появило преди седмото издание. Разбира се, делфинът не е риба, а е бозайник, но в текста на Буквара за делфина във всичките издания е казано „лови други риби”, така че е възможно тогава делфинът да е наричан „риба”, макар това да не е правилно от научна гледна точка. Затова сме склонни да подкрепим версията, че изображението на делфина е причина Букварът на Петър Берон да се нарече „Рибен буквар”.

2.

**Дидактическите визии на Петър Берон и Ян Амос Коменски:
паралели или влияния**

Фигура 21. Ян Амос Коменски, 1592-1670

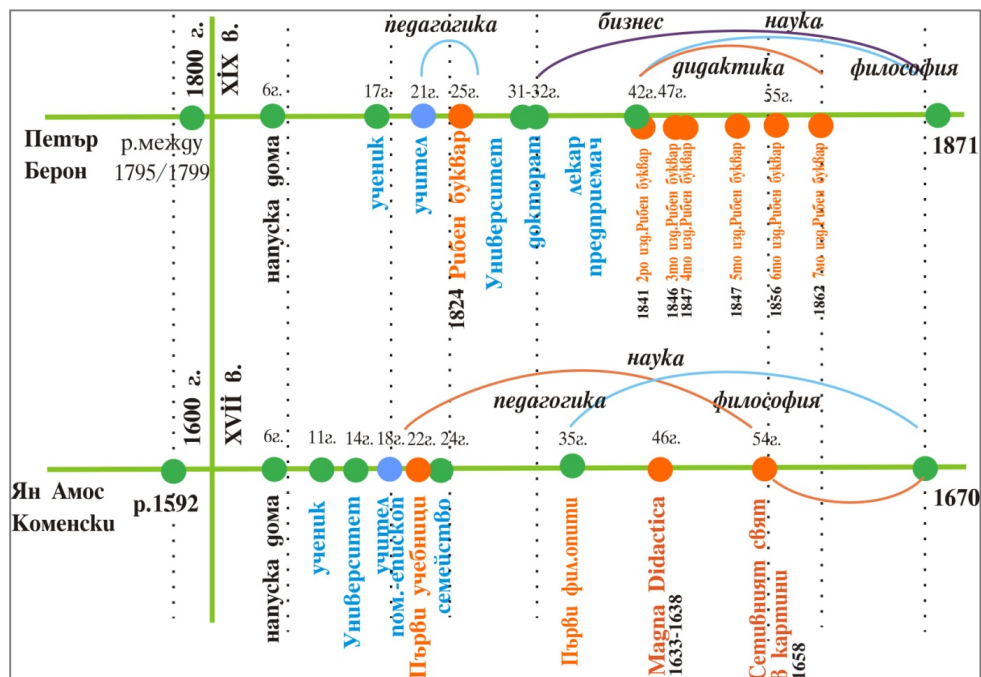

Фигура 22. Д-р Петър Х.Берон,
1795/9(?) - 1871
Портрет от Н.Павлович

Номиналното разстояние във времето между Ян Амос Коменски и д-р Петър Берон е два века – 200 години. Но в субективно времево измерение, основано на идеите и възгледите им, те са много по-близки, почти съвременници. Сходството между тях е забелязано и отбелязано от редица учени – например, проф. Жечо Атанасов в България, проф. Зденек Урбан в Чехия, проф. Георгий Гачев в Русия. Така например, проф. Ж.Атанасов в своя предговор към българското издание на произведението на Я.А.Коменски „Сетивният свят в картини” казва: *„Макар и да не може да се говори за пряко влияние на Коменски върху Берон, все пак тук се забелязва наличието на онези идеи, които са ръководели и вдъхновявали великия педагог”*, а в друга своя студия изказва предположение, че е възможно д-р Петър Берон да се е запознавал със „Сетивният свят в картини”. Засега не са открити факти, които да доказват пряка връзка между двамата мислители, нито пряко влияние на идеите на Коменски върху Берон. Хипотезата, че Берон е познавал някакви произведения на Я.А.Коменски, засега няма потвърждение. Има някои факти, които говорят в полза на тази хипотеза, например това, че д-р Петър Берон е учил в Хайделберг, където 200 години преди него е следвал Ян Амос Коменски. Не можем да изкажем категорично мнение по този въпрос, тъй като в „Рибния буквар” не се откриват преки цитати или ясно забележимо и проследимо влияние на трудовете и концепциите на Я.А.Коменски. От друга страна, в 6-то и 7-мо издание на Буквара са загатнати някои паралели с произведението на Коменски „Сетивният свят в картини”: включването на текстове за християнската космогония и ценности, подборът на животните в раздел „Естествена история”, диалоговата форма на изложение при „Землеописание” и особено в „Кратка числителница”,

където диалогът се води между учител и ученик, подобно на „Въведение” на „Сетивният свят в картини”. В нито едно издание на Буквара Петър Берон не посочва източници, които е ползвал, така че въпросът за пряко влияние на творби на Коменски върху Берон остава открит. Толкова поинтересно е да се проследи сходството в техните педагогически и философски идеи, и да се потърсят основанията за него не в директни влияния, а в културния контекст и сходния път на развитие.

Житетски път на Я.А.Коменски и Петър Берон

Фигура 13. Сравнителна графика на жизнения път на Я.А.Коменски и Петър Берон

Житетският път и на двамата мислители е дълъг (78 години – Коменски, около 72-74 години – Берон) и е наситен с много събития, дейности, начинания, пътуване. И двамата са родени на прага на нови столетия в малки славянски градчета (село Нивнице, Южна Моравия – Коменски; град Котел, България – Берон); и двамата в ранна възраст напускат домовете си не по свое желание, а по стечение на обстоятелствата, и никога повече не се завръщат в родината. При Ян Коменски (името Амос той получава при кръщението си на 11 години, като второ име) причината за напускането на дома е смъртта на почти цялото му семейство по време на чумна епидемия, след което грижата за него поема църковната общност, в която са членували неговите родители. При Петър Берон (първоначалната му фамилия е Хаджи Берович) причината за ранно напускане на дома е финансовият упа-

дък на семейството, който го принуждава да поеме собствен път. Още от тук се оформят не само приликите, но и различията в жизнената стратегия на двамата мислители. Житейските трудности не ги сломяват, а като че ли ги стимулират към активност, но самите активности и жизнени опори всеки от тях търси в онова поле, в което са неговите корени: Коменски – в полето на църквата и служението на Бог, Берон – в предприемачеството и служението на народа си.

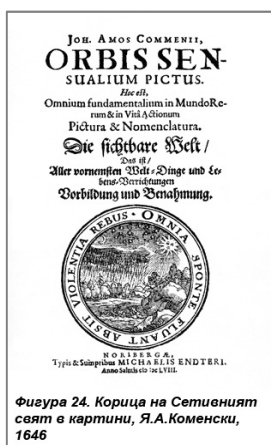
Биографията на Ян Коменски е биография на свещенослужител с педагогическа мисия. Християнската протестантска общност „Чешки братя“, част от която са били родителите на Коменски, оценява заложите на младежа към науките и неговото старание в учението, и го изпраща да учи на нейни разнокси последователно в начално училище, в манастирско богословско училище (в гр.Пршеров), а след това в Хайделбергския университет в Германия. След общо 11 години обучение и пътешествия Ян Амос Коменски, 22-годишен, става помощник-епископ и директор на училище, и започва своята практическа новаторска педагогическа дейност, успоредно с писането на учебници и научни трудове. Промените в политическия и обществен живот няколко пъти принуждават Коменски да сменя градове, държави и поданство: Чехия, Полша, Унгария, Швеция, Холандия; да спасява и губи близки хора, имущество и ръкописи, но попрището му неизменно остава в областта на организирането на образователното дело. Писателската му дейност започва с дидактически произведения: речник на чешкия език („Съкровищница на чешкия език“), учебно пособие по чешка история и география („Моравски древности“), учебник по физика, поредица оригинални учебници по латински език с опора върху родния език на учащите се („Отворена врата на езиците“, „Преддверие“, „Училище-игра“). В тази поредица централно място заема произведението „Велика дидактика“ (1633-1638) – основополагащ текст на педагогиката за следващите три века, основа на класно-урочната система и на повечето принципи на обучение, валидни и досега. Това произведение Коменски създава в зряла и продуктивна възраст, след 40-те. В следващите години интересите на Коменски се насочват към по-философски въпроси, в резултат на което той създава един изключително интересен труд, озаглавен „Всеобщ съвет за поправянето на човешките дела“. Това произведение, останало незавършено, дава представа за истинската широта и дълбочина на възгледите на Коменски, и предлага една цялостна концепция за преобразуване на човешкото общество. От педагогическа гледна точка най-интересни са главите „Пансофия“ и „Панпедия“, в които се излагат идеи за систематизирането и организирането на познанието и обучението, но и другите 5 части на произведението заслужават внимание с опита за систематизиране и оптимизиране на цялото устройство на света и с яркия си хуманизъм. Успоредно с работата върху този труд на живота си, Коменски създава още едно ключово педагогическо произведение – учебника „Сетивният свят в картини“, което в

известен смисъл е интерпретация на неговите философски възгледи за деца, и същевременно синтезира неговите педагогически принципи. Книгата е създадена като учебник по латински език, но по същество представлява илюстрирана детска енциклопедия със 150 кратки статии, към всяка от които има уникална авторска илюстрация-гравюра. Енциклопедията съдържа подредени по оригинална и интересна логико-семантична последователност текстове: за устройството на материалния свят, за растенията, животните, човека, човешки дейности и занаяти, устройството на дома, начините на придвижване, изкуствата, науките, добродетелите, семейството, държавното устройство, религиите. „Сетивният свят в картини” е най-тиражираното произведение на Коменски, то е преведено на над 10 езика скоро след издаването му и е използвано като учебник в продължение на над 150 години в различни страни. В педагогическата традиция е прието да се счита **„Сетивният свят в картини” за първият илюстриран учебник в света.**

Жизненият път на Петър Берон също е свързан с много перипетии и обрати. След като напуска дома си на около 10-годишна възраст (годината на раждане на П.Берон не е потвърдена със сигурност, но е между 1795 и 1799), едва около 20-тата си година той има възможност да продължи образованието си в „Академията” на известния гръцки педагог Константин Вардалах в Букурещ, едновременно с това давайки частни уроци. В Букурещ предприемаческият късмет на Берон го среща с друг, вече успял предприемач – Антон Йованович, който го прави домашен учител на децата си и подпомага известно време неговите проекти и образование. Така Петър Берон получава възможност да напише и издаде първия си учебник – „Буквар с различни поучения”, още преди да е получил университетско образование, без да има педагогическа практика в училище, и преди да е навършил 30 години (1824). От друга страна, Берон вече има разнообразни впечатления от собственото си обучение – в Котел той е учил в славянско и гръцко училище, в Букурещ – в най-известното и елитно гръцко училище, в Брашов е посещавал (вече не като ученик, а като педагог) немско, унгарско, румънско училище, като особен интерес проявява към немската гимназия. Този опит определено е използван от Петър Берон при съставянето на Буквара. На следващата година след излизането на Буквара (1825) Петър Берон се записва във Философския факултет на Хайделбергския университет, а по-късно се прехвърля в Мюнхен, където изучава медицина и защитава докторат. Следват години на лекарска практика, след това стопанска и предприемаческа дейност, и успоредно – дейности по финансиране и подкрепа на образователни инициативи в България, свързани с разработка на концепция за организация и управление на образователна мрежа. На научна дейност д-р Петър Берон се отдава след 40-годишна възраст, и до смъртта си създава и издава, предимно на френски език, огромен свод от научни трудове – общо над 10 000 страници, в различни области: физика, химия, философия, метеорология, геология, естествознание. Амбицията му е да

обобщава всичко, постигнато от науките дотогава, в единна и цялостна концепция за човека и вселената, за човека и света – „Панепистемия“, Всенаука. В тази амбиция можем да видим сходство с амбицията на Коменски, но до известна степен: Берон не се насочва към преобразуване и преустройство на света, а към неговото осмисляне, обобщение и обяснение на основата на идеята за взаимовръзката на всички явления и процеси, а следователно и науки. Успоредно с научно-изследователската си работа, д-р Петър Берон се връща към своя Буквар, и в продължение на почти 20 години го доразработва, като го обогатява с нови статии във връзка с актуалните му научни занимания. Така „Рибният буквар“, първоначално създаден от автора в юношеска възраст, след като претърпява 7 авторски редакции и съответни издания, се превръща в продукт, в голяма степен събиращ и обобщаващ дидактическите и педагогически възгледи и опит на д-р Петър Берон.

Педагогически възгледи на Я.А.Коменски и Петър Берон

Фигура 24. Корица на Сетивният свят в картини, Я.А.Коменски, 1646

Фигура 25. Корица на Буквар с различни поучения, д-р П.Х.Берон, 1846 (3-то изд.)

Педагогическите възгледи на Ян Амос Коменски и д-р Петър Берон са много близки в концептуалните им основи: какво да се изучава и как да се възпитава. И двамата мислители са привърженици на прагматичното образование и на хуманното възпитание. Реализацията на тези принципи в педагогическите им съчинения и практика силно се различава, заради разликата в опита им, житейската и

професионална роля, социокултурната среда, личното образование. Коменски, възпитан с идеите за просветителски дълг и мисия, посвещава целия си живот на развитието на образованието, като действащ педагог, автор на учебници, ръководител на учебни заведения, учител на учители. Берон не е толкова целеустремен и последователен в жизнения си път, предприемаческият му инстинкт го превежда през различни проекти и дейности, и в образователната сфера той не се развива като практически педагог, а по-скоро, ако използваме модерна терминология, като визионер и мениджър, с доста напреднали за времето си виждания.

И двамата мислители считат, че обучението в училищата, което е масово разпространено в съвременната им действителност, не е достатъчно прагматично и не дава онези знания, които са необходими в живота. Затова в своите учебници те предлагат необходимите знания, поднесени по правилния начин.

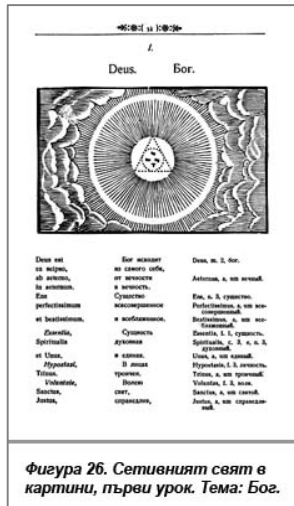
Из Предговора на „Буквар с различни поучения” на Петър Берон:

„... Когато изперво видях по другите места, че децата начеват да четат на книги, писани по техният език, познах колко зле струват по нас учителите и колко напразно мъки теглят горките деца. Защо като преминал младосттаси в школата със толкоз страх и треперание, излизат и не знаят барем името си да пишат, нито да си сметнат щото земат и дават, ами по догените, ако им се случи, понаучат се малко нещо. Почудих се, как през толкози векове не се намери ни един да познай това окаяно състояние, и да покаже един прав път към учението. Надеих се дано барем сега се обади някой, но отколкото познах че се трудят за народни ползи, ни един не се намери да смисли несчастните деца и да сочини за тях някоя книжка. Това дело възприех аз: сочиних тойзи Буквар изперво с имена, местоимения и прочая, по граматически чин, щото сега да се учат децата да сричат на тях, и подир да ги имат за примери и помощ на Граматиката. Събрах и няколко къси и различни поучения от Дърваровият Еклогар, и гледах да ги напиша колкото мога просто, щото всекий да ги разбира, а които речи ми се видяха най-мъчни, годих ги приградени и турски. Всякий, който види тази книжка, надям се да се зарадва, а най-много учителите, защото те, ми се струва, отколе щяха да оставят псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо, ако имахме някоя книга по нашият език напечатана за тях. Но аз ще ги зарадвам по-много, като им изявя накъсо по какъв чин един учител може да учи лесно стотина деца...”

Из предговора на „Сетивният свят в картини” на Ян Амос Коменски:

„... Противоотрова за невежеството е образованието, с което в училището трябва да бъдат напоени душите на младите хора. Но това образование трябва да бъде истинно, пълно, ясно и трайно. То ще бъде истинно, ако се преподават и изучават предмети, само полезни за живота, за да не чуваме впоследствие такива жалби: ние не знаем необходимото, защото не сме го изучавали. То ще бъде пълно, ако умът се обработва за мъдрост, езикът – за красноречие, ръцете – за изкусно изпълнение на необходимите в живота действия. Тези три неща – разум, действие и реч – са солта на живота. Образованието ще бъде ясно, и затова трайно и основателно, ако всичко, което се преподава и изучава, бъде не тъмно и объркано, а светло, разделено, като пръстите на ръката. Основна предпоставка за това е, сетивните предмети да бъдат правилно представени на нашите сетива, за да бъдат правилно възприети. (...) Наистина, ние не можем нито да действаме, нито да говорим разумно, ако предварително не разберем правилно какво трябва да правим или какво трябва да говорим. В нашия разум няма нищо такова, което да не е минало преди това през сетивата. Така, като упражняваме сетивата за правилно възприемане на различията между предметите, ние ще положим основата за цялата

мъдрост, и за мъдрото красноречие, и за разумни жизненидействия. В училищата обаче това обичайно се пренебрегва, и на учениците се подават за изучение предмети, които те не разбират и които не са правилно представени на сетивата. Така трудът по преподаването и изучаването става тягостен и дава незначителни плодове. И ето, създава се ново пособие за училищата! Рисунки и наименования на всички основни предмети в света и действия в живота! За да можете вие, драги учители, да ги изучавате с вашите ученици, без да се отегчавате, а с удоволствие, аз ще ви обясня с няколко думи, какви добри резултати можете да очаквате... ”

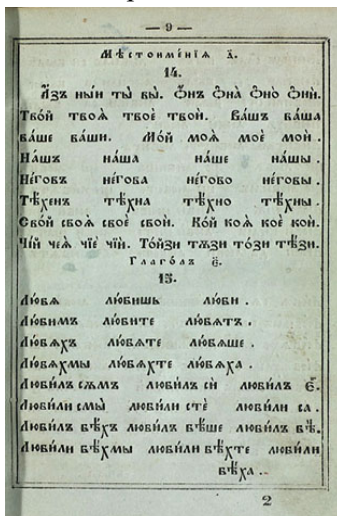

Фигура 26. Сетивният свят в картини, първи урок. Тема: Бог.

В представите на Коменски и Берон за необходимото учебно съдържание, отразени в двата сравнявани учебника – „Сетивният свят в картини” и „Буквар с различни поучения”, се наблюдават много прилики както в концептуално отношение, така и в конкретни подходи и детайли. Една от базовите общи идеи за двамата автори е идеята за важността на обучението на **родния език**, резултат на практически наблюдения на неефективността на обучението на неразбираем за учениците език. (В Чехия във времето на Коменски официалният език е немският, а научният език е латински; по българските земи официалният език е турският, а обучението в килийните училища протича на гръцки.) И двамата автори предлагат **инновативни подходи за обучение по четене, основани**

на звуков метод. При Коменски дидактическият подход за овладяване на азбуката и основите на четенето е изключително оригинален, обвързан с визуални, предметни и звукови опори за всяка буква, при това **билингвален** (едновременно изучаване на родния и латинския език). Предлаганият от Берон метод при обучението на четене е развитие на идея, изказана от Константин Костенечки – да не се назовават буквите при изучаването им с азбучните им имена (Аз, Буки, Веди...), а със съответстващите им звукове (А, Бъ, Въ..., или А, Бе, Ве...), което улеснява сричкването и ускорява овладяването на четивните умения. Сричкването при Берон е важен елемент от овладяване на четенето, и в Буквара непосредствено след азбуката следват няколко страници с упражнения за четене на срички, преди да се премине към цели думи. При Коменски няма фиксиран етап на сричкване, а се насърчава четенето на цели думи и словосъчетания, като се препоръчва на учителя при развитие на уменията за четене да използва илюстрациите, които да помагат на учениците да прочитат целите надписи към тях. Ефективността на този метод на обучение по четене с цели думи и изречения е потвърдена по-късно от други методики, особено за чуждозиково обучение, но в традиционната дидактика той не се налага като основен.

Интересно е също, че в „Сетивния свят в картини” Коменски не включва елементи на граматическа теория. В предговора той казва, че учебникът може да се допълни накрая с кратка граматика на родния език, но оставя това на усмотрение на учителите – уникално решение, позволяващо учебникът да се използва в обучението на различни езици. Липсата на граматически материал вероятно е свързана и с факта, че този учебник се явява своеобразен пролог в дидактическа поредица на Коменски, продължаваща с други учебници – „Предверие” и „Двери”, в които е отделено значително място на граматиката. При Берон, напротив, след азбуката и сричкването е поставен обемен граматически раздел, в който са представени основни граматически категории с част от техните граматически парадигми: различни класове съществителни с модели на образуване на множествено число, прилагателни с модели на изменение по род и число, членуване на съществителни и прилагателни, различни класове местоимения, глагол с модел на образуване на различни лица, времеви форми, възвратна и причастни форми, предлози, наречия, словообразователни модели с представки, наставки, двукоренни думи, сродни думи. Подборът на представените категории, както и на думите, избрани като примери, е дидактически премислен и адекватен – в 13-те страници на граматическия раздел са представени само думи, възприемани като изконно български, а в словообразователните примери е показано богатството на словообразователните модели на българския език. Редица изследователи отбелязват и приноса на Берон към установяването на нормите на българския книжовен език. В статията си „Графика и правопис на Бероновия „Рибен буквар” Р.Русинов пише: „П.Берон издигна говоримата народна реч, обогатена и нормативно урегулирана в някои отношения под влияние на книжовната традиция (средновековна българска, дамаскинарска и черковнославянска), до равнището да изпълнява функции на книжовен език.”

Фигура 27. Страница от граматическия раздел на Буквар с различни поучения

В същата статия са отбелязани някои важни характеристики на езиково-граматическите приноси на Берон: употребата на азбучна система от 42 букви, въвеждането на буква за обозначение на звука [дж], въвеждане на диакритичен знак за обозначаване на вокала ъ под ударение, последователно прилагане на членуване на имената, изписано с дефис. Всички тези графични и правописни решения дават отражение върху развитието на книжовните норми на българския език.

Друг сходен момент при двамата автори е използването в учебниците на **илюстративен материал**. Подходът им обаче значително се различава. При Коменски използването на илюстрациите е многопластово,

Фигура 28. Сетивният свят в картини, втори урок. Тема: Свят.

структурирано и наситено с дидактически смисъл. Изображенията в „Сетивният свят в картини” са сложни картини, доближаващи се до схеми или сцени, с много елементи, по-важните от които са номерирани и обяснени в текста към тях. Картините (създадени впрочем също от Коменски) са забележителни и с това, че изобразяват предмети, явления, действия не в статично състояние, а в тяхната взаимовръзка, и доколкото това е възможно да се предаде чрез рисунка, в динамика. В предговора към учебника Коменски препоръчва на учителите да насърчават децата да прерисуват и оцветяват картинките от учебника, и да ги обогатяват със своето въображение, като казва, че по този начин децата ще развият сръчността си и ще придобият усет за пропорциите между нещата – още една методическа идея, която по-късно бива изтласкана от традиционната дидактика.

При Берон илюстративният материал е значително по-малко, изображенията са предметни, всеки изобразен обект е сам за себе си, и изпълняват само спомагателна функция. В първите издания на Буквара илюстрациите са само 12 на брой и са изнесени като приложение в края на книжното тяло; в по-късните издания Берон увеличава броя и качеството на изображенията и ги поставя в текста, като предметни илюстративни нагледни към съответните статии. Трябва да се отбележи, че подходът на Берон при използването на визуалния материал е по-скоро резултат на съзнателен избор, отколкото на ограничения, свързани с печата или с финансов ресурс, тъй като в други книги на Берон виждаме приложени доста сложни схеми, чертежи, карти.

В **текстовата реализация** на двата учебника двамата дидактици използват напълно различен подход, който е подчинен на целите на съответните учебни пособия. Учебникът на Коменски е едножанров; урочните текстове, всеки от които е посветен на различна тема, са с практически еднакъв обем и трудност, конструирани по определен алгоритъм. В „Буквара” на Берон, напротив, са включени текстове от около 10 различни жанра – обръщения, молитви, афоризми, въпроси и отговори, пословици, басни, кратки притчи, научни описания, истории, диалози, описание на математически действия. Някои от тези текстове са преводи от гръцкия „Еклогар”, други са преразкази или авторски съчинения, но всичките са написани живо, остроумно и занимателно. За разлика от Коменски, Берон не се старее да придаде на текстовете дори от един жанр еднакъв обем и структура – така книгата става по-разчупена и наистина интересна за четене.

По отношение на **съдържанието на учебния материал**, включен в двата учебника, при съпоставката им се проследяват интересни паралели в тематичния кръг и в подреждането на темите. И при двамата автори на предно

място са изведени уроци, свързани с нравственост и добродетели; съществено място заема опознаването на природния свят – животни, човек, растения, както и географските знания. Същевременно, в дидактическите им концепции има и съществени различия, обусловени както от личния им опит и от социокултурния контекст, така и от доминиращата в съответната епоха картина на света.

В „Сетивният свят в картини“ на Ян Амос Коменски виждаме съвършена реализация на цялостна и структурирана визия относно учебния план и учебното съдържание, изложена като теоретични основи в неговата „Велика дидактика“. Забележително е, че тази визия и структура е удивително модерна дори и за днешно време, тя се основава дидактически и съдържателно на тематичния кръг „Умения за живот“ (Life skills), макар че самият термин се появява в педагогиката едва в края на XIX век. 150-те урока на „Сетивният свят в картини“ обхващат целия цикъл на човешкия живот, всички най-важни елементи от него: семейството, дома, труда, професии и занаяти, пътуването, образованието, изкуствата, науките, етиката, правото, различните религии, устройството на града и държавата, войната и мира, любовта и смъртта. Още по-забележително е, че всички тези знания за света са вписани в **стройна и непротиворечива хуманна ценностна система**, която всъщност е главното учебно съдържание на учебника и надпредметната цел на учебния процес при Коменски. Тази съвършена картина на света се основава на религиозно-философските разбирания на автора за структурата на Божествения свят и предназначението на човека. В дидактическо отношение всеки урок е базиран на визуална картина-схема, която свързва думите и изразите от урока в единна дидактическа конструкция. Уроците нямат повествователна текстова част, а само текстове „конспект“, които заедно с картината към урока дава опора и свобода на преподавателя, и респективно на учениците, за интерпретиране на темите, създаване на текстове, дискутиране, диалог. Този методически подход на Коменски също е удивително модерен, той се основава на принципи, към които образователната парадигма се завръща едва през 21 век и ги преоткрива – принципите на педагогическата свобода и доверие към преподавателя, предполагащи и презюмиращи у него висок професионализъм и знания, способност за самостоятелна методическа разработка и интерпретация на материала, способности и нагласа за творчество, както и цялостна хуманистична нагласа към света и любов към учениците. В авторския си предговор към „Сетивният свят в картини“ Коменски се обръща към своите читатели-учители с уважение и колегиално доверие: „*За да можете вие, скъпи учители, да учите по тази книга с вашите ученици, без да се отегчавате, а с удоволствие, сега с няколко думи ще ви разясня какви добри резултати можете да очаквате от работата*“. По-нататък той дава на учителите наистина кратки (едва на 3 страници) и делови разяснения за това, как най-ефективно да използват учебника: да насърчават учениците да разглеждат всички картини, а не само тези от актуалния урок, да разказ-

ват по картините, да откриват в реалността изобразените в учебника неща, да прерисуват и оцветяват картините и т.н. Първият урок от учебника – „Въведение”, който за разлика от всички останали е текстово конструиран като диалог между учителя и ученика, представлява ярък и напълно ясен пример за методиката на преподаване на Коменски, по същество сценарий на педагогическото взаимодействие. Стремешът на Коменски е чрез обучението по неговия учебник учениците не само да придобиват знания, но и да бъде стимулирана тяхната любознателност и интереси, както и тяхната активност, затова в уводния урок учителят обещава на ученика да го научи на три неща: правилни знания (sapere), правилни действия (agere) и правилно изразяване (loqui). От първите букви на тази триада се получава латинската дума sal – сол, същност. Тази игра на думи е един от характерните детайли на педагогическата мисъл на Коменски – многопластова, изпълнена със смисли, асоциации и връзки, и същевременно изразена достъпно, логично и увлекателно.

Съдържание на „Сетивният свят в картини”

Предисловие	50. Риболов	101. Философия
Въведение	51. Птицеловство	102. Геометрия
1. Бог	52. Лов	103. Небесна сфера
2. Свят	53. Месарство	104. Положение на планетите
3. Небе	54. Готварство	105. Фази на Луната
4. Огъи	55. Гроздобер	106. Затъмнения
5. Въздух	56. Пивоварение	107. Комети
6. Вода	57. Пир	108. Земно кълбо
7. Облаци	58. Обработка на лен	109. Европа
8. Земя	59. Тъкене	110. Етика
9. Произведения на земята	60. Платно	111. Мъдрост
10. Метали	61. Шивач	112. Трудолюбие
11. Камъни	62. Обучар	113. Умереност
12. Дърво	63. Дърводелец	114. Мъжество
13. Дървесни плодове	64. Каменоделец	115. Търпение
14. Цветя	65. Машини	116. Човештина
15. Овощки	66. Дом	117. Справедливост
16. Хляб	67. Мина	118. Щедрост
17. Храсти	68. Ковач	119. Брачен съюз
18. Животни, първо птици	69. Стругар	120. Родословно дърво
19. Домашни птици	70. Грънчар	121. Семейен съюз
20. Пойни птици	71. Части на дома	122. Стопански съюз
21. Полски и горски птици	72. Голяма стая и спалня	123. Град
22. Грабливи птици	73. Кладенци	124. Вътрешност на града
23. Водни птици	73. Бана	125. Съд
24. Летящи насекоми	75. Бръснарница	126. Екзекуция на престъпници
25. Четириноги и първо домашни животни	76. Коношня	127. Търговия
26. Добитък	77. Часовник	128. Мерки и теглилки
27. Товарни животни	78. Живопис	129. Медицина
28. Див добитък	79. Огледала и оптически стъкла	130. Погребение
29. Диви животни	80. Кацар	131. Спектакъл
30. Змии и други	81. Сарафин	132. Фокуси
31. Пълзящи насекоми	82. Пътник	133. Гимнастическа площадка
32. Амфибии (земноводни)	83. Ездач	134. Игри с топка
33. Речни и езерни риби	84. Коли	135. Игра на случая
34. Морски риби и раковини	85. Езда	136. Състезания по бягане
35. Човек	86. Придвижване по вода	137. Детски игри
36. Седем възрасти на човека	87. Плуване	138. Държава и Страна
37. Външни органи на човешкото тяло	88. Бърз кораб	139. Кралско величие
38. Глава и ръце	89. Товарен кораб	140. Войн
39. Месо и вътрешности	90. Корабокрушение	141. Лагер
40. Съдове и кости	91. Изкуството на писането	142. Боен строй и сражение
41. Външни и вътрешни чувства	92. Хартия	143. Морски бой
42. Душа	93. Печатница	144. Обсада на град
43. Уроди и чудовища	94. Книжарница	145. Религия
44. Градинарство	95. Книговезец	146. Езичество
45. Земеделие	96. Книга	147. Юдейство
46. Скотовъдство	97. Училище	148. Християнство
47. Как се произвежда мед	98. Кабинет	149. Мохамеданство
48. Мелене на брашно	99. Изкуството на речта	150. Божие providение
49. Хлебопечение	100. Музикални инструменти	151. Последен съд

Създаденият двеста години по-късно „Буквар с различни поучения” на Петър Берон има много различна структура от учебника на Коменски – той отразява модерните за времето си схващания за учебна книга. В „Буквара” текстовата част е развита и доминираща, като в първоначалното издание тя следва почти изцяло гръцките образци („Еклогар”). При по-задълбочена съпоставка на седемте прижизнени издания на „Буквара” и проследяване на промените в текста се открояват няколко особености. Преди всичко се забелязва тенденцията за увеличаване на авторските текстове, както и за постепенен преход от кратки, афористично-притчови текстове с моралистичен характер (разделите „Умни съвети”, „Добри отговори” и пр.), към все по-пространни описания и изложения в научни направления – „Естествена история”, „Физически сказания”, в научно-популярен стил. Цялостната дидактическа концепция на Петър Берон е научно и изследователски ориентирана, в синхрон с модерните образователни тенденции на неговото време, в което се развиват интензивно науките (science) и техните инструменти – изследването, наблюдението, експериментът, и съответните начини на описание на тези методи. Картината на света, от която изхожда и която проектира Берон в своя учебник, е научна, натурфилософска – картината, която той самият чрез научните си търсения се опитва да подреди, обхване и осмисли.

Съдържание на „Буквар с различни поучения”

Предисловие. *(Само в 1-то издание)*

Първи раздел. Азбука и граматика

Втори раздел. Молитви

Трети раздел. Добри съвети. *64 въпроса и отговора за доброто възпитание.*

Четвърти раздел. Умни отговори. *Миниатюри-притчи из живота на древните гърци.*

Пети раздел. Басни.

Шести раздел. Различни истории. *Случки от живота на древни цивилизации с поучителен край.*

Седми раздел. Физически сказания. *Кратки описания на различни продукти.*

Осми раздел. Свещена история. *Сътворението на света. (От 6-то издание)*

Девети раздел. Десетте Божии заповеди *(От 6-то издание)*

Десети раздел. Землеописание. *(От 6-то издание)*

Единадесети раздел. Човек/Естествена история за човека.

Дванадесети раздел. Естествена история. *Описание на различни животни. (От 6-то издание, преди това е обединен с раздела Физически сказания)*

Тринадесети раздел. Кратка числителница *(От 6-то издание, преди това Аритметика)*

Заклучителни обръщения *(Само в 1-то издание)*

В методическо отношение, в сравнение с учебника на Коменски, „Буквар с различни поучения” предлага на преподавателя и на учениците вече **готова, събрана, подредена и разказана информация**. В това отношение „Букварът” се доближава до съвременните учебници. В своите авторски учебни текстове Петър Берон прави опити за дидактическо структуриране на текста – отделя параграфи, формулира въпроси и отговори, илюстрира с примери, включително с изображения. Подобно на Коменски, в предговора към учебника си (който обаче е наличен само в първото издание, в следващите е премахнат) Петър Берон също се обръща към учителите, като им дава педагогически съвети и описва методическата си концепция – с известна назидателност, характерна за тогавашното школко говорене и писане. Методиката, която описва Берон като подходяща за работа с книгата, е интерпретация на взаимоучителния (Ланкастеров) подход, разпространен във времето на Берон в няколко европейски държави – известно е, че Берон има лични наблюдения от занятия по този метод. Изборът на Ланкастеровия метод от страна на Берон показва, че той се насочва към ефективни и хуманни методи в образованието, иновативни за неговото време. Ланкастеровият метод дава възможност за демократизация на образованието и обхващането на повече ученици, което е основна причина за широкото му прилагане през XIX век на няколко континента – Европа, Северна Америка, Южна Америка, Азия. Възгледите на Петър Берон по отношение на разширяване на образователното дело в българските земи определено са в същата посока – той лично финансира няколко училища, включително девически, обмисля и план за изграждане на училищна мрежа и организация, която да я управлява и осигурява – в писмата си той говори за *„...едно дружество, което да се загрижи не само за училищата в Котел, но и за училищата на другите наши градове; от това дружество да се плащат всички учители; и то да гледа да бди за парите, които са посветени за училищата на страната, както и да се грижи за всичките училища в България”*. С тази идея да образува "дружество" и да обедини разпръснатите усилия на хора и организации, Берон демонстрира изключително модерно визионерско и мениджърско мислене. Независимо, че тази концепция в голяма степен е резултат от наблюденията на Берон върху организацията на училищата в страните, в които е живял, стремежът му за реализация на плана, реалната му дейност по подпомагането на училищата по българските земи, както и зрелият предприемаческо-управленски подход са негов собствен принос, и можем само да съжаляваме, че животът му е трагично прекъснат преди да осъществи образователната си програма: *„Обичал бих да намеря някого, комуто да платя, каквото иска, за да обходи България и да види има ли във всеки град училище или не, какъв е учителят във всяко едно училище, как му е името, откъде е той, от кога учителствува, колко ученици има, какво ги учи, откъде получава годишната си заплата; при това да забележи колко време приблизително остават учениците му при него; да забележи също и числото на къщите в по-големите градо-*

ве; да укаже още, колко ученици се нуждаят от книги; и какви книги употребява всеки един, какви книги купуват, от где ги купуват и на каква цена. Ако намерите такъв човек, който да може да обходи така България с поменатата цел, моля да му предложите моето желание, и ако склонява, нека ми каже, колко разноски ще му стигнат на месец, и какво иска още за труда си: па да ми пишете или по-добре нека ми пиши сам той."

В съвременните педагогически изследвания често се прилага индуктивен подход, при който чрез анализ на дидактическата структура – програма, съдържание и организация на обучението – се извеждат главните цели на съответния образователен процес. Приложен към дидактиката на двамата мислители, Ян Амос Коменски и д-р Петър Берон, този подход ни дава интересни отговори.

Дидактиката на Коменски е центрирана около нравственото възпитание, личностното развитие и уменията за живот. Научният материал е органично вплетен в тази концепция и не е самоцелен, нито доминиращ. Коменски е последователен хуманист, и в цялата си педагогическа практика и теория неизменно отстоява принципите на подкрепа на естественото развитие на ученика, на насърчението, на ученето без принуда, а с удоволствие, с почивки, игри, забавления, театрални постановки (Коменски е автор на много пиеси за поставяне в училищен театър и широко ги прилага в практиката си). В произведенията си Коменски многократно изказва убеждението си, че към всеки ученик може да бъде открит правилен подход, при който той да се развива и да постига резултати: „...*Дървета, които не дават плод, при правилни грижи започват да плодоносят. Не трябва да се отчайваме, трябва да опитваме с дълготърпение и любов...*” Училището Коменски вижда като „*остров на добротата сред бушуващото море от несподоби*” – остров, в който няма физически наказания, агресия, насилие, а има приятелство, наставничество, уважение, любов. Основанията на този завладяващ хуманизъм не са само в религиозното възпитание на Коменски, а и в педагогическата дарба, която отличава всички велики педагози – дарбата на безусловна любов към децата. Дидактиката на Коменски е основана на движение отгоре надолу – от божественото към човешкото, от високите материи към всекидневния живот, с образователната цел да издигне човека, да го върне към хармонията.

Д-р Петър Берон е светска личност – предприемач, учен, лекар. Дидактиката му отразява неговото лично движение отдолу нагоре – от житейското към философското, от занаята към науката, от материалното към духовното. Учебното съдържание в неговата образователна концепция е научно-ориентирано: естествена история, атмосферология, етика, философия, граматика, математика, чужди езици. Прагматиката на образователните цели на Берон, съзвучни с идеите на времето му, е в полето на повишаване на общото ниво на култура и образование в родината му, в изграждането на

образована обществена класа, в което той вижда пътя за просперитета – както индивидуален, така и национален: *"Да даде Бог да се разпростре усърдието и ревността на всичките наши едноплеменици и да се умножи науката в нашето отечество."* Тази визия на Берон, чрез насочено подпомагане на израстването на отделни личности - ученици, студенти, педагози, учени - да се подпомага общото развитие и просперитета на обществото, е удивително модерна и актуална за днешния свят.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Откриха изчезналия "Рибен буквар" в Националния литературен музей. <https://bnr.bg/post/100471253/otkriha-izcheznalia-riben-bukvar-v-nacionalnia-literaturen-muzei>
2. Паметна плоча на Петър Берон в Брашов. <https://www.strannik.bg/o/6290/pametna-plocha-na-d-r-petar-beron-v-brashov>
3. Снимки от откриването на паметната плоча на Петър Берон в Брашов. <http://www.strannik.bg/o/6290/pametna-plocha-na-d-r-petar-beron-v-brashov/gallery>
4. Информация за плочата на сайта на българското посолство. <http://bgembassy-romania.org/почитаме-рибния-буквар-и-д-р-петър-б/>
5. Еклогар. Еκλογάριον γρακικόν εις την χρήσιν των πρωτοπεύρων της απλής διαλέκτου. Βιέννη, 1804.
6. Росен Петков. Неизвестни факти за Рибния буквар. 29.03.2021. Сайт „Българска история”. <https://bulgarianhistory.org/riben-bukvar-petar-beron/>
7. Росен Петков. Някои любопитни факти за оформлението на Рибния буквар – хартия, шрифт, илюстрации и отпечатване. Електронно списание LiterNet. <https://litenet.bg/publish33/rosen-petkov/riben-bukvar.htm>
<https://bulgarianhistory.org/riben-bukvar-petar-beron/>
8. Първо издание на Буквар с различни поучения, 1824, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=7>
9. Второ издание на Буквар с различни поучения, 1841, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=49>
10. Трето издание на Буквар с различни поучения, 1846, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=537>
11. Четвърто издание на Буквар с различни поучения, 1847, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=124>
12. Пето издание на Буквар с различни поучения, 1850, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=163>
13. Шесто издание на Буквар с различни поучения, 1856, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=307>
14. Седмо издание на Буквар с различни поучения, 1862, дигитален архив на Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”.
<http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=540>
15. Първо издание на Буквар с различни поучения, 1824, World Digital Library.

<https://www.loc.gov/item/76515894/>

16. Венелин, Юрий. Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Т. 1. Москва: Въ Университетской Типографіи, 1829.
17. Алексиев, Иван. Колко са изданията на „Рибния буквар” и защо той наистина е рибен. // Морски вестник, 2014.
https://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/images/RIBEN_BUKVAR_1.pdf
18. П.Берон. Система на атмосферологията. Béron, Pierre. Système d'atmosphéologie. Tome premier. Paris, Bachelier, 1846.
https://books.google.fr/books?id=uZ5SAAAАcAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10133373_00007.html
19. Béron, Pierre. Système d'atmosphéologie. Tome premier. Paris, Chez Bachelier, Libraire-Éditeur, 1846.
http://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10133373_00007.html
20. Anales de la Universidad de Chile. Tomo 27. Santjago de Chile, Imprenta nacional, 1865.
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b2902459;view=1up;seq=9>
21. Алексиев, Иван. Бил ли е Майкъл Фарадей личен познат на д-р Петър Берон? // Морски вестник, 2018.
<http://morskivestnik.com/compass/news/2018/062018/images/MVk.BERON-FARADAY-2.pdf>
22. Атанасов, Ж. Предговор към произведението на Я.А.Коменски „Сетивният свят в картини”. С, Нар.просвета, 1957.
23. Атанасов Ж. „Рибният буквар” и неговото историческо значение. Петър Берон (изследвания и материали на БАН). С., 1962, 241 стр.
24. Гачев Г. Неминуемое. Ускоренное развитие литературы. 1989.
http://biblio.imli.ru/images/abook/teoriya/Gachev_Neminuемое_uskorennoe_razvitie_literatury_1989.pdf
25. Мир чувственных вещей в картинках. М. 1941.
<http://nesudobro.ru/library/book/komensky.pdf>
26. Р.Русинов. Графика и правопис на Беровония „Рибен буквар”. Сп. Проглас, бр.4/1994. <https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=3495&type=.pdf>
27. П. Берон. Писмо до Котленци. Пер. Сп. 1899, кн. XXXI.
28. Д-р Петър Берон – създателят на Рибния буквар. Никола Ив. Ванков, LiterNet, 2003. <http://www.pamettanabulgarite.com/page/4155162:Page:344313>
29. Д-р Петър Берон. Атанас Стаматов, 2022. Институт за българска философска култура. <http://www.philosophybg.com/2014/12/18/д-р-петър-берон/>
30. Der Fremdwortschatz im Riben bukvar. Ralitsa Todorova angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie (Mag.phil.), 2013.
<https://phaidra.univie.ac.at/open/o:1299017>
31. Milena Georgieva. Fpr pan-Balkan dimensions of Modern Bulgarian Educational Muvement, 2017.
http://sociobrain.com/website/w1465/file/repository/96_112_Milena_Georgieva_FOR_PAN_BALKAN_DIMENSIONS_OF_MODERN_NEW_BULGARIAN_EDUCATIONAL_MOVEMENT.pdf
32. Ян Амос Коменски и Петър Берон – интелектуални паралели във времето и пространството <https://friendsoftherainbow.net/node/1569>

